

Prof. Dr. SAADET ÇAĞATAY

REŞİD RAHMETİ ARAT
(15.V.1900 — 29.XI.1964)

BELLE TEN, Cilt XXIX, Sayı 113 (Ocak 1965)'den ayrı basım

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ — ANKARA
1965

ORD. PROF. DR. REŞİD RAHMETİ ARAT

REŞİD RAHMETİ ARAT

(15.V.1900 - 29.XI.1964)

Prof. Dr. SAADET ÇAĞATAY

*bu tüş teg tiriglik keçer belgüsüz
kerek beg kerek kul barır kelgüsüz¹*

KB R 1396

İstanbul Üniversitesi Eski Türk Dili Kürsüsü Ordinaryüs Profesörü Dr. Abdürreşid Rahmeti Arat, birkaç yıldan beri ayakta geçirmekte olduğu kalb hastalığından kurtulamayarak, ancak bir gün yatakta kaldıktan sonra, beklenmedik bir zamanda aramızdan ayrılmış bulunuyor.

Merhum, 1933’de ıslah edilip yeniden kurulmuş olan İstanbul Üniversitesi’ne, vazifede bulunduğu Berlin Üniversitesi’nden ve Prusya ilimler Akademisi’nden Türk Dili öğretimi için çağrılmıştı. O, böylece, bağlı bulunduğu ilim metodu uyarınca, Türkiye ilim çevresine ilk olarak karşılaştırmalı Türk Dili öğretimini getirmiş ve bu alanda değerli eserler vererek metodun uygulanmasında muvaffak olmuş olan bir türkijatçı idi.

Ölümü yalnız memleketimiz için değil, türkijat ilmi için de dünya çapında büyük bir kayıptır.

Öğrenimi ve hayatı :

Aslen Kazanlı olan R. Rahmeti Arat, Kazan’a yakın bir köyde, Eski Ücüm’de, İsmetullah adlı bir baba ile Mahbeder adlı anneden 1900 yılının 15 mayısında dünyaya gelmiştir, ilk mektebi mahallî şartlara göre kendi köyünde tamamladıktan sonra, bir amcası tarafından bugünkü Kazakistan’ın Kızılyar (Peterpavel) şehrine götürülmüş, orada ilk önce, bu yüzyılın başından beri yeni metodla çalışan Türk-Tatar mektebinde, sonra da hususî bir hazırlık ile rusça öğrenip Rus gimnaziyumunda (o zamanki nesil gibi bir taraftan da Türk -Tatar mektebine giderek) tahsilini devam ettirmiştir. Son sınıfa geldiği günlerde, komünist rejiminin ilerlemesini önlemek maksadiyle baş kaldıran Amiral Kolçak ordusuna

¹ Bu rüyaya benzeyen hayat, farkına varılmadan geçer; gerek bey, gerek kul, bir daha gelmek üzere gider.

KB R 1396

Bulleten C. XXIX, 12

mekteplerden de gençler alınmıştı. Bu cümleden Rahmeti Bey de önce askerî eğitim kurslarına, sonra da cepheye gönderilmiştir. Kolçak ordusu yenilip dağıldığı zaman Rahmeti Bey yaralı olarak Mançurya'nın Harbin şehrine gitmiştir. Harbin şehrinde eskiden beri yerleşmiş olan Türk-Tatar aileleri bulunduğundan, bunların imamları, mektepleri ve cemiyetleri vardı. Bunlara kabileler halinde gelen her türlü tabakadan ihtilâl muhacirleri de katılarak cemiyet hayatı canlanıp genişlemiştir. Rahmeti Bey, burada gençlerle birlikte yararlı çalışmalarda bulunmuş, kendisini sevdirmiş, 1921'de yarıda kalan gimnaziyumu tamamlayarak 1922'de yüksek öğrenimini yapmak üzere Almanya'ya gitmeğe muvaffak olmuştur. Harbin'de ve Berlin'de bulunduğu süre içinde, Harbin imamı İnyet Ahmedî Bey'den maddî ve mânevi yardım görmüştür. Gençlik teşkilâtlarında birlikte çalıştığı gençlik arkadaşı Hüseyin Abdüş Bey de, her hususta ona destek olmuştur. Berlin'deki öğrenimi böylece, dışarıdan alınan cüz'î bir yardım ile ve bir hayli ağır maddî şartlar altında, kendi çalışmalarıyla ilerleyebilmiş, çalışkan, dürüst bir öğrenci olarak kendisini tanıtılabildiğinden hocalarının da dikkatini çekmiş, iş bulmakta onlardan yardım görmüştür.

Bu esnada, Birinci Dünya Harbi ve Rus ihtilâlinde sonra, Berlin'e, Rus boyunduruğu altında kalmış olan Türk ülkelerinden, Türkistan, İdil-Ural ve Azerbaycan'dan da türlü yollarla gelen muhacir gençler vardı ve bunlar mekteplere yerleşmek üzere idiler, iyi bir tesadüf eseri olarak Lehistan Tatarlarından Yakup Bey Şinkeviç de daha önce Berlin'e gelip öğrenime başlamış ve büyük türkolog W. BANG'ın öğrencisi olmuştu. O, kendisinin şevkle çalıştığı Türk dili sahasına Rahmeti Bey'i de celbetti. W. BANG, o güne kadar meydana getirdiği türkçeye dair birçok eserleriyle tanındığından, Turfan kazılarında gelen malzemeyi işlemek için de en münasip bir ilim adamı olarak kabul edilmiş ve böylece 1920'de Berlin Üniversitesine çağrılmıştı. Bir talih eseri olarak Rahmeti Bey için de bu büyük bir fırsattı. Daha küçük yaşta aile yuvasından ayrılmış ve cemiyet meselelerine alışmış olan merhum, bütün varlığıyla kendisini bu millî işe vakfetti. Yoksa, yabancı memleketlerde belirli bir destek olmadan tahsile devam etmek için yalnız enerji ve zekâ kâfi gelmez. Bunun için çalışma hevesini besleyecek büyük ideale ve imana ihtiyaç vardı. Genç Rahmeti bu imam kendisinde bulmuştu. Kısa zamanda kendisinin seciyesini tanıtarak yüksek ilim adamları arasına katılmış, yalnız tahsille kalmamış, ilmî araştırma sahasına da girebilmişti. Berlin ilimler Akademisi'nde yığılı duran bir sürü yazı malzemesi içindeki eski Türk kültürüne dair Uygur, Mâni ve diğer yazılarıyla yazılmış yazmaların tasnifi

için diğer birkaç Alman bilginiyle beraber (bu cümleden A. v. GABAIN) Rahmeti Bey de görevlendirildi. Teknik işler yanında bu yazma eserlerin araştırılmasına ve işlenmesine de koyuldu. W. BANG gibi üstün olgunlukta bir ilim adamıyla çalışabilmek ve her gün onun yanında yardımcı olabilmek R.yi zamanla daha çok ilerletmiş ve Avrupa'nın XIX. yüzyılda zirvesine ulaşmış olduğu titiz çalışma metoduna vâkıf olmasına yardım etmiştir. Gecesini gündüzüne katıp çalışan Rahmeti Bey, Berlin Üniversitesi'ni 1927'de bitirdiği zaman yalnız bir doktora çalışmasıyla ortaya çıkmadı. Akademi yayımları arasında yer alan Uygur metinlerini de baskıya hazır şekle sokmuş bulunuyordu. Bu gibi eserlerin ne kadar zorlukla, titizlikle işlendiğini, ne kadar büyük bir dikkat sarfetmek gerektiğini ancak bu mesleği yakından tanıyanlar takdir edebilirler, öğrenimini bitirir bitirmez Berlin Üniversitesi'nin Şark Dilleri Semineri Kazan lehçesi rektörlüğüne alınmıştır. Böylece, ilmî çalışmaları arasına öğretim görevi de girmişti. O, titiz çalışmalarıyla, yaşı ilerilemekte olan hocamız BANG'ın tabii bir halefi olarak belirmişse de, yabancı oluşu buna mâni oluyordu. Fakat kader ona daha büyük kapıyı açmıştı. Atatürk'ün bir çok yenilikleri arasına millî kültür ve dil dâvası da giriyordu. O zamanın Maarif Vekili Reşit Galip Bey tarafından "Uygurca'yı su gibi bilen" genç âlim Rahmeti Bey de çağrılmıştı, İstanbul'a geldiği zaman "*Uygur Tababetine Dair*" iki fasiküllük bir eseri ve *Oğuz Kağan Destanı* ve *Türkische Turfantexte VI* (W. BANG, A. VON GABAIN'le birlikte) adlı eserleri Akademi neşriyatı olarak yayımlanmış, ayrıca birkaç ilmî mecmuada yazıları çıkmış olan tanınmış bir türkologdu.

Hayatı son derece muntazam geçmiştir. Başarılarında ve verimli çalışabilmesinde şüphesiz düzenli aile hayatının etkisi büyüktür. Tıp öğrenimi yapmak için Uzak Doğu'dan kendisiyle beraber Berlin'e gelen Rabia Hanım ile, ikisinin de tahsilleri tamamlanmak üzere iken, 1927'de evlenmişlerdi. Rabia Hanım Perm'li bir tüccarın tek kızıydı, iyi bir terbiye ve ihtimamla yetiştirilmiş olan kızlarına iyi bir tahsil de gördürmek isteyen ana-babası, onu Rus gimnaziyumunda okutmuşlar ve ihtilâlden sonraki kargaşalıktan kurtarmak için Sibiryâ şehirlerinden birine tıp öğrenimine göndermişlerdi. Komünistlerin oraya da sarkmaları üzerine, bu genç kız da bir kafile ile birlikte Uzak Doğu'nun Harbin şehrine gitmiştir. Orada Rahmeti Bey'le tanışmış ve beraberce Berlin'e gitmişlerdir. Önce anne ve babası, bir daha görüşülmeyecek kadar uzak ülkelere, Almanya'ya gitmesine razı olmamışlar, fakat sonradan babası: "Anne müsaade etti" diye telgraf çekmiş ve bir daha anne-baba ile görüşmemek üzere böylece o da, tam izinli olarak Avrupa'ya gidebilmiştir. Rabia Hanım tahsilini

tamamlar tamamlamaz Berlin’de hastahanelerde çalışmağa başlamış, ağır şartlar altında geçen öğrencilik devreleri çabuk unutulmuş, hayatları düzene girmişti. Bu evliliklerinden iki kızları dünyaya gelmiştir. Her ikisi de evlidir ve üç çocukları vardır. Rabia Hanım, Rahmeti Bey’in muntazam çalışabilmesi için her fedakârlığa katlanmış, ona iyi bir hayat arkadaşı olmuştur. Değerlerin derecesini ölçüp biçmesini bilen bu hanım, Rahmeti Bey’in gerçek değerler üzerinde çalışabilen ve pek az yetişen bir meslek adamı olduğunu, o mesleğin, kültür ve cemiyetin selâmeti bakımından, kendi mesleğinden daha üstün olduğunu kavrayacak kabiliyette idi. Türkiye’ye geldikten sonra, bir süre çeşitli yerlerde doktorluk yapmışsa da sonradan çocuklarının annesi ve hayat arkadaşının desteği olmak üzere, mesleğini terk etmişti. Son yıllarda, Rahmeti Bey’i yolculuklarında yalnız bırakmamak için Anadolu gezilerine onunla beraber giderdi. Rahmeti Bey de onun sonsuz fedakârlığını biliyordu ve minnettardı. Kutadgu Bilig’in tercümesini Rabia Hanım’a ithaf etmişti.

Tab’an sakin, çekingen, oldukça mahcup bir insandı. Kendi yağıyla kavrulup, kendini her felâketten kurtaran insanlarda olan derin bir ciddiyet, hassasiyet ve ketumluk, onun tabiatının biribirinden ayrılmaz vasıflarındandı. Hiçbir zaman düşünmeden, gürültülü konuşmaz, kendisi lüzumsuz yere gülmediği gibi, başkalarını da sudan lâflarla alaylı bir şekilde güldürmezdi. Bir şey sorulduğu zaman da Rahmeti Bey’in derhal cevap verdiğini hatırlamıyorum. O, her zaman önce düşünür, sonra kaçamaklı bir cevap verir, bir hayli konuştuğundan sonra asıl düşündüğünü ortaya koyardı.

Meslek icabı çalışmalarındaki titizliği, gayet tabii olarak devamlı ve istirahatatsız bir didinmeyi gerektiriyordu. Bu yüzden, yaz aylarında bile, Yeşilköy’deki yazlık evinde oturduğu halde, devamlı çalışır; ancak bir yarım gün kadar istirahat eder ve denize girip çıkar, öğleden sonraları cehennem gibi yanan şehre gidip işiyle uğraşır. Üniversiteye çok yakın bir yerde, oldukça dar olan bir ev satın almışlardı; onun alt katına da gece yaralarına kadar çalıştığı kütüphanesi yerleştirilmişti.

İnsan olarak vazifeşinas, halk ve millet uğrunda her hizmete hazır oluşu yanında, geldiği memleketin büyük acılar içindeki halkının yaşaması için bağlandığı türkçülük idealini o, taşkın çıkışlardan sıyırmak üzere, her zaman ilim ve kültür alanına sokmağa muvaffak olmuştur, demek yanlış olmaz. “Türk şivelerinin tasnifi” başlığı altında lehçe tasniflerini topladığı yazısında, Türk lehçelerinin ilmen gerçekten birbirine çok yakın olduğunu göstererek, bu şuuru aşılamağa çalışmıştır. Bu “şive” tâbiri Türkiye türkçesine göre yanlış olduğu için tepki yaratmış,

çok tenkid edilmiştir. Gerçekte bu tâbir onun değil, ilk türkiyatçılardan olan ve sonradan pantürkistlik isnadiyle Ruslar tarafından öldürülen Kırımlı Bekir ÇOBANZADE'nin daha önce kullandığı bir tâbirdir. (Bkz. Türk-Tatar Diyalektolojisi, Bakû, 1927)*.

Çalışmaları :

Çalışmalarını ilmî bir tasnife tâbi tutmak gerekirse şu şekilde gösterebiliriz :

- 1) Avrupa'da uygurca üzerindeki çözümlü metin yayımları,
- 2) Bunların devamı olarak Türkiye kütüphanelerinden bulup çıkardığı uygur harfleri ile yazılmış metinlerin çözüm ve yayımları,
- 3) Kutadgu Bilig, Atebetü'l-hakayık ve Eski Türk Şiiri,
- 4) Türk yazı dilinin tarihî inkişafına dair makale ve bildirileri,
- 5) Tarih çalışmaları,
- 6) İslâm Ansiklopedisi'ndeki yazıları ve yönetimi,
- 7) Öğretim maksadiyle yazılmış yazıları.

Nazarî çalışmalarının en iyisi doktora tezi olarak hazırladığı “*Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen*” (Ungarische Jahrbücher Bd VIII - 1-4, Berlin 1928) dir. Bu eser, Avrupa'nın göbeğinde, Berlin Üniversitesi'nde Türk diline dair Yakup ŞİNKEVİÇ'in *Rabğûzi'nin Sintaksı* adlı doktora tezinden sonra ikinci olarak verilen önemli bir tezdî. Eserin konusu, Altayca'da yardımcı fiiller ve zarf - fiiller olmasına rağmen, burada diğer bütün Türk ağızları karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmış ve bilhassa uygurcaya ve kendi ana dili olan Kazan lehçesine geniş ve aydınlatıcı yer verilmiştir. Eserin ilmî değeri de Türk dili araştırmaları için temel çalışmaların gerektirdiği yüksek seviyededir. Türkiye'deki çalışmalarından, İstanbul kütüphanelerinden bulup çıkardığı bazı uygurca yazılmış yazılar üzerindeki yayımları, Avrupa'daki Uygur metinleri çalışmalarına eşitti ve daha az önemde değildi. O, bunlarla, Anadolu'yu fethetmiş olan Türklerin Uygur yazısını bildiklerini ve kullandıklarını ve bu yazı sisteminin alfabetesinin bazı kütüphanelerde bulunduğunu, Kâşgarlı'nın Divanü Lûgati't-türk'ünde geçen alfabe sırasına göre tanzim edildiğini ve Fatih Sultan Mehmed'in bir yarlığını Uygur harfleriyle kaleme aldığını veya yazdırdığını ortaya koymuştur. “*Uygur Alfabeti*” ve “*Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı*” başlıklı etüdleri bu bakımdan dikkati çeken yazılardır.

* Bekir ÇOBANZADE için bkz. A. Battal Taymas : Kırımlı Bekir Çobanzade'nin Şiirleri (Türkiyat Mecmuası XII, 1955).

İstilah buhranı içinde bulunduğumuz şu günlerde, tarihî bakımdan hiçbir zaman önemini yitirmeyecek olan Uygurların istilah yapma usulünü de rahmetli Türkiyat Mecmuası VII-VIII (1942) de “*Uygurlarda İstihlalara Dair*” adıyla işleyip ortaya koymuştur. Uygurca üzerindeki çalışmalarının sonuncusu da tamamlanmış ve baskıya verilmiş olan “*En Eski Türk Şiiri*” dir. Bununla o, Türk Edebiyatının başlangıç safhasını öğrenmek için bir kaynak açmış oluyor.

Son yıllarda bütün Anadolu kütüphanelerini dolaşarak, arap harfleriyle yazılmış olan eski eserleri araştırıyor ve bunların kronolojik sırasını aydınlatmak için bir katalog hazırlamak istiyordu. Bu çalışmalarına ait notların tamamlanmamış yazıları arasında bulunacağını umuyorum.

Uygurca metinlerin yayımları, eski kaynakların verdiği bilgilerin değerli sonuçları her bakımdan büyük bir malzeme topluluğu olan *Kutadgu Bilig* üzerine W. BANG’la beraber ve onun da ilgisini, çekmişti. Turfan kazılarında çıkmış Eski Türk yazı malzemesi ilim alanının türlü kıymetleri tarafından ahenkli ve metodlu bir şekilde işlenip kısa zamanda Türk dili bilgisini çok yüksek bir seviyeye ulaştıracak duruma getirilmişti. W. BANG’ın diller üzerindeki geniş bilgisi, çoktandır meşgul olduğu Türk diline metodik görüş ile çalışma çığırını açtıktan sonra *Kutadgu Bilig’e* de sıra gelmişti. K. B. o güne kadar W. RADLOFF ve H. VAMBERY tarafından ele alınmış ise de, bu eserin değeri ile mütenasip olmadıklarından, o henüz işlenmiş ve hattâ yayımlanmış sayılamazdı. Artık onun dili çözülecek duruma gelmişti, fakat bu büyük eserin ağır teknik işi vardı. Rahmeti Bey bu işi üzerine aldı. *Kutadgu Bilig* onun, uğrunda bütün ömrünü harcadığı bir çalışma oldu ve “*Giriş*” teki açıklamaları, onun ağır teknik işinin bir mükâfatı olmuştur. O, bugüne kadar bu eser hakkında söylenenleri bir tarafa atarak yeni fikirler ortaya koymuş, bu devire nüfuz etmeğe çalışmıştır. Şöyle ki, dördüncü bir tip olan *Odğurmuş’u* bu güne kadar kabul edildiği gibi “kanaat” in değil de “akıbet” in mümessili olarak tanıtmıştır. Üstelik kendisinden önce umumiyetle bir nasihat kitabı ve devlet teşkilatı ile ilgili olarak kabul edilen bu eseri, Rahmeti Bey*, kâmil bir insanın nasıl olması gerektiğini öğreten bir eser olarak kabul etmiştir. Şüphesiz türlü fikirlerle dolu olan

* Kutadgu Bilig (Metin) XXI s. 19 satırda :

“Yusuf’un eseri ilk bakışta doğrudan doğruya devlet teşkilâtı ile alâkadar görünürse de, şair eserinde, tecrübenin verdiği bir olgunlukla, cemiyeti teşkil eden fertler ile bunların cemiyet içindeki mevki ve vazifelerini tayin etmeğe daha çok yer ayırmaktadır.”

Aynı sahife, 29. satırda: “Eserin esasını teşkil eden kâmil insan mefhumu ve tarifi yanında daha birçok faziletler vardır ...”

bu eser hakkında, son sözü söylemek henüz mümkün değildir. Fakat o bu eseri araştırmağa imkân verecek bir şekilde çözümlenmiştir. Her halde bundan sonra da bu konular üzerinde diğer bilim adamları tarafından aydınlatıcı fikirler ortaya atılır. Bugün için *Kutadgu Bilig*'in önemli bir teknik eksikliği, onun gramer bölümünün ve sözlüğünün kendisi tarafından yapılmamış olmasıdır. Bıraktığı evrak içinde ancak *Kutadgu Bilig*'in sözlük kısmına dair A, B harflerini içine alan malzemenin işlenmiş olduğu anlaşılmıştır.

Kutadgu Bilig'den sonra *Atebetü'l-hakayık* yayımını hazırlamıştır. Berlin Akademisinde *Atebetü'l-hakayık*'a dair bir dördlük ihtiva eden bir sahife bulmuş ve bilhassa bundan sonra bu işi yapmağa heves etmiştir. Bu eserin bu güne kadar kullanılagelen Gaybetü'l-hakayık, Hibetü'l-hakayık adlarını da merhum dikkatle çözümlenmiş *Atebetü'l-hakayık* olarak okumağı tercih etmiş ve bunu (s. 9 da) nüsha farklarını ve kelimenin mânasını göz önünde tutarak inandırıcı bir şekilde ispat etmiştir.

Türlü kongrelerde okuduğu bildirilerde o, hiçbir zaman yeni bir şey ortaya atmamış, devamlı şekilde Türk dili araştırmalarının temelini nelerin kurabileceği fikri üzerinde durmuştur. Buna misal olarak : Türk Dilinin İnkişafı (III. Tarih Kongresi Tebliğleri, 1943, Basılışı : 1948), Anadolu'da Yazı Dilinin Tarihî İnkişafına Dair (V. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, 1956, s. 225-232), Uygur Devri Türkçesi (İkinci Türk Dil Kurultayı, 1934) başlıklı yazılarını gösterebiliriz.

Diğer yazı ve eserlerinde merhum, her zamanki titizliği ile, temel olarak daima eski dil üzerinde önemle durmuştur.

Atebetü'l-hakayık'ın önsözünde: “Ayrı Türk muhitlerinde vücuda gelmiş olan yazı dillerinin, muayyen şartlar dahilinde, eski yazı dilinden inkişaf etmiş olduğuna ve bunların tetkikinde de Uygur devri malzemesinin göz önünde tutulması lâzım geldiğine işaret etmiştim (bk. III. Türk Tarih Kongresi, T.T.K., IX. seri, nr. 3, Ankara, 1948, s. 598-611). Türk dil bilgisi sahasında o zamandan beri yapılmış olan araştırmalar, bu fikirleri te'yt edecek bir çok malzeme vermiş olduğu gibi, *Atebetü'l-hakayık*'ta da bu hususta bir çok misâller bulmak mümkündür. Türk Yazı dilinin tarihî inkişafındaki bütün noktaların tamamiyle aydınlatılabilmesi için, tabi'î, daha bir çok eserlerin plânlı bir şekilde incelenmesi zarurîdir. Fakat bugün bir noktaya emniyetle işaret edebiliriz ki, o da eski eserlerin tetkikinde BROCKELMANN, SAMOYLOVIÇ v. b. tarafından tatbik edilmek istenilen usûlün yanlış olduğu ve bu usûl ile müspet bir netice elde edilemeyeceğinin artık anlaşılmış bulunmasıdır.” demiştir.

Tarih çalışmaları :

Eski dil araştırmaları dolayısıyla rahmetli tarih çalışmalarına da katılmış, bu alanda, uzun ve yorucu olan *Vekayi* (Bâbü’ün Hâtıratı) tercümesini hazırlamıştır, önsözünden ve notlarından anlaşılacağı üzere, bu eserin tarihi üzerindeki kaynak bilgilerinin en önemlisi, eserin arkasına eklenmiş 100 sahifeye yakın notlarıdır. Bundan başka da işlenmesi gereken birçok kaynakları göstermiştir. Meselâ Bâbü’ün yayınımdaki” notlarda s. 573’de : “Eserin Hindistan’a ait kısmında birçok nebat ve hayvan isimlerinin karşılıkları üzerinde, bu hususları daha iyi tetkik etmek imkânını bulan şahıslar tarafından, büyük bir emekle çalışılmıştır; bunların neticeleri de buraya kısaca alınmıştır.” demektedir.

İslâm Ansiklopedisi’nde de tarihle ilgili çeşitli makaleleri vardır. Tarih üzerinde harcadığı zaman ve İslâm Ansiklopedisinin teknik işleri, onu yıllarca yordduğu gibi, daha verimli dil çalışmaları yapmasına da mâni olmuş ve çalışma gücünü zayıflatmıştır. Şüphesiz, tarih konusuna bu kadar girmese ya da dolayısıyla ilgilenmese idi, dil alanında daha da çok feyizli eserler meydana getirmiş olurdu. Aslında merhumun İslâm Ansiklopedisi ile uğraşması ve bazı tarihî yazılar kaleme alması, bir dilci olarak mütalâa edilirse, dil üzerinde bu kadar iş dururken heder olmuş bir zaman sayılabileceği gibi, kendisini de boşu boşuna yormuş ve hayatını kısaltmıştır. Tarihçilerin dille yakından meşgul olan kimselere ihtiyaç duymaları, kendisinin de memleketinin boşluklarını doldurmak için çabalaması, sağlığının fazla bozulmasına sebep olmuştur.

Rahmeti Bey, tarih metodu görmüş bir tarihçi değildi. Her dilcinin, bilhassa eski dille uğraşan kimselerin tarih ile de ilgilenmemesi imkânsızdır, İslâm Ansiklopedisi’ndeki tarihî yazıları, bir bakıma ana hatları çizilmiş, meseleleri çözülmüş olan fakat titiz ve tam olmayan yazıları bazı yeni bilgilerle doldurmak, tamamlamaktan ibarettir. O, böylece, filolojinin metod ve bilgilerini buraya da tatbik etmiş bir yazardı, demek gerekiyor. Bunun bir başka yönü daha var : Dil çalışmaları ne kadar verimli olursa olsun, tekniği son derece zor olan yorucu ve yıpratıcı bir iştir. Bu yüzden Rahmeti Bey de biraz dağılmak ve başka işler içinde dinlenmek istemiş olacaktır. Bunu da devamlı çalışan bir kafa işçisi için tabî görmek gerekiyor.

Çalışma Usulü :

Rahmeti Bey, öğretim alanında W. Bang’ın usulüne göre, Türk dilbilgisinin temelini teşkil eden 3 lehçe grubu üzerinden hareket ederek uygurca, bunun devamı olan Tarançı ağzı -yani Doğu türkçesini eski

dile en yakın bağla bağlayan ağız- ve Kıpçak grubundan da kazakça dersleri vermiştir. Tabii bu 3 büyük grup yanında, Türkiye türkçesinin çeşitli cephelerini, talebe ve arkadaşları üzerlerine almışlardır. Böylece o, türkolojinin metodik bilgilerini mukayeseli olarak Türkiye üniversitelerine getirmiş bulunuyordu. Öğretim alanında talebeye yaptırdığı tezlerin de hatırı sayılır bir yekûn tuttuğunu ve ileride bunların basılmasının da faydalı olacağını kaydedelim.

Türkiye'deki yayımlar ve çalışmalar göz önünde tutularak genişçe ele alınmış olan *Atebetü'l-hakayık*'ın notları bilhassa öğreticilik bakımından değerlidir.

Tam işlenmemiş olan malzemeyi kendi çalışmalarında mukayese için dahi kullanmak istememiştir. Bu hususta *Atebetü'l-hakayık*'ın önsözünde (s. 4) şöyle demektedir: “*Atebetü'l-hakayık* ile *Kutadgu Bilig*'in bilhassa aynı mevzuları ihtivâ ve birbirine çok yakından temas eden kısımlarının mukayesesi ve bunun için hazırlanmış olan malzemenin buraya eklenmesi belki faydalı olurdu. Fakat bu mukayesede esâs olması icâb eden *Kutadgu Bilig* tamamiyle işlenmeden, böyle bir teşebbüsün bir çok eksik tarafları kalacağı düşünülerek, bu işin başka bir fırsata bırakılması daha uygun görülmüştür.” *Vekayi*'nin önsözünde, bir dilci olarak esas metni veremediğinden duyduğu üzüntüyü ifade etmektedir. Bu eserin metin yayımının elzem olduğunu ayrıca kaydetmesi de, yarım işten ne kadar hoşlanmadığını gösterir.

Devrimizin icabı olarak türlü şekillerde kendini gösteren “dil devrimi”, “dil arınması” ve buna dair söylenen ve yazılanlara karşı kayıtsız ve seyirci kalmış, aslında dilin temizlenmesine çok taraftar olduğu halde, uygulanan usûlü beğenmediği için bu işlerden uzak kalmayı tercih etmiştir. Kendi dili de orta bir tutumdadır; ne tam türkçe ne de büsbütün yabancı unsurlarla karışmış bir durumdadır. O, hiçbir zaman, yüzlerce yıl kullanılan ve mücerret ifade için gereken arapça sözcük ve tâbirlerden vazgeçmemiştir. Hiç bir şekilde gelişigüzel kelime uydurmağı kabul etmezdi. Tam ölçüp biçmeden ve dil kanunlarına sığmayan sözcük ve teşkilleri ortaya atmak, onun için akıl almaz işlerdendi. Son yıllarda, yazılarımızda kullandığımız bazı yeni sözcükleri hiç de beğenmez, bunlara çıkışırdı. Bizlere: “Siz Ankaralılar “önem” diye bir söz tutturmuşsunuz, önem, önem! önem ne demektir? Önem'in olması için sonam'ın da olması gerekir, böyle bir kelime Türkçe'de yoktur” diyerek, bunu paralelismus kaidelerine göre bir sisteme bağlamak istiyordu. Ben YUDAHİN'in Kırgız Sözlüğü'nü çıkarıp *önüm*: ‘büyüme, neşvünema bulma, *önümdü* : ‘verimli’ sözcüklerini gösterdim. O da “Bunu bilen nerde! Bu sadece *ön* kelimesinden yapılmıştır” dedi. Ben ise, bâzi

tutunabilen, teşkil bakımından da yanlış olmayan, halk tarafından benimsenmiş bulunan ve diğer lehçelerde bilinen kelime yapma usûlünü zararlı bulmuyordum. Bunun gibi ıstılah yapma işlerine de asla müsamahalı davranmaz, bunlar için de uzun ve titiz çalışmaların sonunda ancak bir neticeye varmanın mümkün olacağını, akıp giden hayatî ihtiyaçları göz önünde tutarak yapılan yarım işlerin faydasız olduğunu düşünürdü. “Gramer İstılahları Hakkında” (Türk Dili, sayı : 44) başlıklı yazısında Türkçe grameri konusunda şunları söylemektedir : “Türkçe grameri bahis mevzuu olduğu vakit şu üç noktanın göz önünde bulundurulması lâzımdır: 1. Gramerin esasını teşkil eden Türkçe malzeme, 2. Türk muhitinin şimdiye kadar mensup bulunduğu şark kültür muhiti ve 3. Türk muhitinin benimsemiş olduğu ilim ve medeniyet dünyasını içine alan garp muhiti. Bunların hiçbirinden tamamiyle vaz geçmek mümkün olmadığına göre, ağırlık merkezini Türk dili bünyesinde toplamak üzere diğer ikisini birleştirmekten başka bir yol yoktur.”

Aynı yazıda ıstılah konusunda da şunları söylüyor : “ıstılah sistemi bahis mevzuu olduğu zaman, bunun, ifade edilmek istenilen mefhumun hususiyetine ve bu hususiyetin o dildeki tasavvuruna aykırı olmamak şartı ile, mevcut ıstılah sistemlerinden birinden doğrudan doğruya tercümesi de mümkündür”. Yine aynı yazıya ıstılah konusunda şunları ilâve ediyor : “Bu işin kolay olmadığını ve asırların ihmal ettiği bir sahanın bütün eksikliklerinin birden doldurulamayacağını biliyoruz. Fakat doğru yolu buluncaya kadar bu işte muvaffak olamayacağımızı söylemek de nihayet bir arkadaşlık vazifesi olduğu gibi, bu kadar uzun senelerin tecrübesinden sonra bunu açıkça itiraf etmek, dilimize karşı da millî bir borçtur”.

Sözlerimi, ölümün yalnız maddî bir ayrılma olduğunu göz önünde tutarak, çalışmalarıyla aramızda her zaman yaşayacak olan arkadaşımız için, kendisinin çok sevdiği *Kutadgu Bilig*’den alınmış şu vecizelerle bitireceğim :

Kişi mengü bolmaz bu mengü atı
Anın mengü kaldı bu edgü atı

Özüng mengü ermez atıng mengü ol
Atıng mengü bolsa özüng mengü ol¹

¹ KB R : Kutadgu Bilig, Reşid Rahmeti Arat neşri, istanbul, 1947 Metin; tercüme 1959, Ankara.

İnsan ebedî değildir, ebedî olan-onun adıdır; iyi kimselerin adı bunun için ebedî kalmıştır. Kendin ebedî değilsin, adın ebedîdir; adın ebedî olursa, kendin de ebedî olursun.

R. RAHMETİ ARAT'IN ESERLERİ¹

Kısaltmalar

AM	Asia Majör (Leipzig)
Annali RISON	Annali del Regio Istituto Superiore Orientale di Napoli
APAW	Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften
CT	Cultura Turcica (Ankara)
EI	Encyclopedie de l'Islâm
EM	Edebiyat Mecmuası (İstanbul)
FF	Forschungen und Fortschritte (Berlin)
İA	İslâm Ansiklopedisi (İstanbul)
Le Muséon	Le Muséon (Belçika)
OL	Orientalische Literaturzeitung (Berlin)
RO	Rocznik Orientalistyczny (Krakow)
SO	Studia Orientalia
SPAW	Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften Phil. - Hist. Klasse
TD	Türk Dili (Ankara)
TDED	Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (İstanbul)
TDK	Türk Dil Kurumu
TK	Türk Kültürü (Ankara)
TKA	Türk Kültürü Araştırmaları (Ankara)
TM	Türkiyat Mecmuası (İstanbul)
TTAED	Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi (İstanbul)
TTK	Türk Tarih Kurumu
TY	Türk Yurdu (Ankara)
UJb	Ungarische Jahrbücher (Berlin),
UAJb	Ural-Alttaische Jahrbücher (Berlin)

1926

1. Qutadgu Bilig : UJb I, 1-2 (1926), 154-158.
2. Başkurt Tarihi - Geschichte der Baschkiren (G. Fahriddin) : UJb VI, 1-2 (1926), 159- 161.
3. Neue Türkische Literatur im Berliner Ungarischen Institut : UJb VI, 3 (1926).
4. Die Ghakassen (N. N. Kozmin) : UJb VI, 3 (1926).

1927

5. Handbuch für den Unterricht der krim - tatarischen Sprachen (H. Odabaş ve I. Gaya): UJb VII, 3 (1927).
6. Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Alttaischen : UJb VIII, 1-4 (1927), 1-66.

¹ Bu Bibliyografya TK. Sayı 27. 1965 'den alındı.

SAADET ÇAĞATAY

1928

7. Von Land und Leuten in Ostturkistan (A. v. le Coq) : UJb VIII, 3-4 (1928).
8. Die Vorlesungen über die türkische Geschichte in Mittelasien (V. Barthold): UJb VIII, (1928).

1929

9. Ein osttürkisches VVahrsagebuch : Le Museon LU (1929), 177- 191.
10. Zur Klassifikation der Türksprachen (A. Samojloviç) : UJb IX, 2-3 (1929), 321 - 324.

1930

11. Zur Heilkunde der Uiguren I : ilimler Akademisi yayınlarından (SPAW Phil. -Hist. XXIV), Berlin, 1930, 25+2 s.
12. Uigurische Sprachdenkmäler (Radloff- Malov) : OL 3 (1930), 214-216.
13. Mitteltürkischer Wortschatz nach al-KaŞgaris Divan Lügat at-Türk (C. Brockelmann) : UJb X, 4 (1930), 448 - 450.
14. Zur Heilkunde der Uiguren : FF 33 (1930), 436.
15. Legenden und Erzählungen über die Schamanen bei den Jakuten, Burjaten und Tungusen (G. V. Ksenofontov) : UJb X, 4 (1930).
16. Iz tretej rukopisi Kutadgu Bilig (S. Malov) : UJb X, 4 (1930).
17. Drevnetureckie nadgrobija s nadpisjami bassejna v. Talas (S. Malov) : UJb X, 4 (1930).

1931

18. Zur Frage deŞ 12 jährigen Tierzyklus bei den Türken (A. Samoyloviç) : UJb XI, 3 (1931), 2 s.
19. Leitfaden für das Studium der türkmenischen Sprache (A. P. Potseluevskiy) : OL 3 (1931).
20. Orisca - türkmence sözlük (Aliyef A ve K. Boriyef) : OL 4 (1931), 364 - 366.
21. Le rythme poétique de chansons populaires de Gouklains (A. P. Potseluevskiy) : OL 4 (1931), 364-366.

1932

22. Die Legende von Oghuz Qaghan (W. Bang ile birlikte) : İlimler Akademisi yayınlarından (SPAW Phil. - Hist. Kl. XXV) Berlin, 1932, 44 s.
23. Zur Heilkunde der Uiguren II : İlimler Akademisi yayınlarından (SPAW Phil. - Hist. Kl. XXII), Berlin, 1932.
24. Prof. Dr. Johannes H. Mordtmann : UJb XII, 3-4 (1932), I s.

1933

25. Lieder aus Alt-Turfan : AM IX, 2 (1933), 129- 140.

1934

26. Türkische Turfan Texte VI. Das buddhistische Sutra Säkiz Yükmek (W. Bang ve A. v. Gabain ile birlikte) : İlimler Akademisi yayınlarından (SPAW Phil.-Hist. Kl. X), Berlin, 1934, 102+1 s.

REŞİD RAHMETİ ARAT

27. Türlü cehennemler üzerine uygurca parçalar (W. Bang ile birlikte) : TM IV (1934), 251 - 263.
28. Suvarnaprahâsa (b. Türkish) (F. W. K. Müller - Dr. W. Lentz, Soghdische Texte II) (W. Bang ile birlikte) : İlimler Akademisi yayınlarından (SPAW Phil. - Hist. Kl. XXI), Berlin, 1934, 65 - 70.
29. Uygur devri türkçesi : İkinci Türk Dil Kurultayı, 1934.
30. İnkılâp ve dil : Millî Gazete 550 (1934), Bartın Gazetesi 464 (1934).
31. Bibliographie der Arbeiten von Prof. W. Bang Kaup (A. v. Gabain ile birlikte) UJb XIV, 4 (1934), 6-12.

1935

32. Uigurische Bruchstücke über verschiedene Höllen (W. Bang ile birlikte) : ujb XV (1935), 389-402.
33. Land und Volk der Tataren : Lautbibliothek, nr. 147, (Herausgegeben von D. Westermann), Berlin, 1935, 1 - 10.
34. Prof. Dr. Willi Bang Kaup : EM 3 (1935).

1936

35. Türkische Turfan - Texte VII : İlimler Akademisi yayınlarından (APAW Phil. - Hist. Kl. nr. 12 - 7) Berlin, 1936.
36. Oğuz Kağan Destanı, istanbul, 1936, 69 s.
37. Uygurca yazılar arasında : TTAED 3 (1936), 101 - 112.
38. Uygurlar ve Uygur medeniyeti: A. Süheyl, Uygurlarda Tababet, 1936, s. 4 - 10, 37 - 40.
39. Kutadgu Bilig'de tabipler ve efsunlar ile münasebet hakkında: Ülkü VIII, 46 (1936), 285-294+4.
40. Türk dili üzerinde araştırmalar, Uygur devrine ait dil örnekleri "Altun Yaruk", istanbul, 1936.
41. Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-Tsang : TM V (1936), 333 - 339.

1937

42. Uygur alfabesi : M. Cevdet, hayatı, eserleri ve kütüphanesi, istanbul, 1937, 20 - 26.
43. Türklerde tarih zabtı : İkinci Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1937 (1943), 329 - 337.

1939

44. Fatih Sultan Mehmed'in yarlığı : TM VI (1939), 285-322+20.
45. Türk dilinin bünyesine dair : Varlık 134 (1939), 49-53.

1940

46. Un yarlık de Mehmed II, le Conquérrant : Annali RISON XX (1940), 25-58.

1942

47. Uygurlarda istilahlara dair : TM VII - VIII, 1 (1942), 56-81.
48. Astırhan : İA I, 9 (1942), 680-682.

SAADET ÇAĞATAY

49. Ayran: İA II, 11 (1942), 77.

1943

50. Babur, Vekayi - Tercüme - I, TTK yayınlarından, Ankara, 1943, 05-0143 + 1-128 s.
51. Türk dilinin inkişafı : III. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1943 (1948), 598-611.
52. Balık : İA II, 14 (1943), 275 - 276.
53. Baraba : İA II, 14 (1943), 306 - 370.
54. Batman : İA II, 15 (1943), 342 - 344.

1946

55. Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu, İstanbul, 1946, 36 s.
56. Babur, Vekayi - Tercüme - II : TTK yayınlarından, Ankara, 1946, 130-675.

1947

57. Kutadgu Bilig I. metin : TDK yayınlarından, İstanbul, 1947, LXX+656 s.

1948

58. Türklerde zaman ve vakit tesbiti : IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1948 (1952), 94-108.
59. Göklen : İA IV, 38 (1948), 809-811.
60. Hakim Ata : İA V, 40 (1948), 101-103.

1951

61. Atebetü'l-hakayık'ta *g* ve *ğ* seslerine dair : TM IX (1951), 65 - 72.
62. Atebetü'l-hakayık (Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki): TDK yayınlarından, İstanbul, 1951, I53+L+CLXXIII s.
63. Alt-türkisches Schrifttum (A. v. Gabain) : Oriens IV, 2 (1951), 312-315.
64. Türkolojinin bugünkü meseleleri : Milletlerarası XXII. Müsteşrikler Kongresi, İstanbul, 1951.

1953

65. Türk şivelerinin tasnifi: TM X (1953), 59-139.
66. Türkçe metinlerde e/i meselesine dair : RO XVII (1953), 306-313.
67. Bir yazı numunesi münasebeti ile : Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, 17-29+2.
68. Kara - Hitaylar : İA IV, 58 (1953), 273 - 276.
69. Kara - Kalpaklar : İA IV, 58 (1953), "284 - 288.
70. Karakol : İA IV, 58 (1953), 288-290.
71. Kara-Korum : İA IV, 58 (1953), 290-291.
72. Kara-Korum : İA IV, 58 (1953), 291 - 292.
73. Karşı : İA VI, 59 (1953), 363 - 364.
74. Kasım Hanlığı : İA VI, 59 (1953), 380 - 386.
75. Kaşgar : İA VI, 60 (1953), 405-412.

1954

76. Kazakistan : İA VI, 61 (1954), 494-505+1.

REŞİD RAHMETİ ARAT

77. Kazan : İA VI, 61 (1954) 505-522.
78. Kımız : İA VI, 63 (1954), 708.
79. Kıpçak : İA VI, 63 (1954), 713 - 716.
80. Kırgızistan : İA VI, 64 (1954), 735 -741.
81. Türkçede kök ve eklerin bünyesine dair : Milletlerarası XXIII. Müsteş-rikler Kongresi, Cambridge, 1954.

1955

82. Köy : İA VI, 66 (1955), 924.
83. Dr. A. Adnan Adıvar (1882- 1955) -Türkçe ve Almanca- : Oriens VIII, 1 (1955), 7 s.
84. Kutadgu Bilig : İA VI, 67 (1955), 1038 - 1040; VII, 68 (1955), 1041 - 1047.
85. Türkçede kelime ve eklerin yapısı : TD IV, 43 (1955), 396-400.
86. Gramer ıstılahları hakkında : TD IV, 44 (1955), 479 - 480.
87. Türkçe Turfan Metinleri VIII (A. v. Gabain) : TM XII (1955), 15-22.
88. Lehrbueh der türkischen Sprache : TM XII (1955), 277-280.
89. Şark tetkikleri ve Avrupa medeniyeti (Henrik Samuel Nyberg, Uppsala) - Tercüme - : TM XII (1955), 1-13.
90. Küçüm Han : İA VI, 68 (1955), 1071 - 1074.

1956

91. Anadolu yazı dilinin tarihi inkişafına dair : V. Türk Tarih Kongresi, 1956, 225 - 232.
92. Matbuat (2. Kazan Türkleri, 3. Azerbaycan, 4. Kafkasya ve Şimalî Kafkasya türkleri, 5. Kırım türkleri, 6. Dobruca türkleri, 7. Özbekler, 8. Kazaklar, 9. Türkmenler, 10. Şarkî Türkistan, 11. Çin Müslümanları) : İA VII, 73 (1956), 380-402.

1959

93. Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II, Tercüme : TTK yayınlarından, Ankara, 1959, XXVIII+477 s.
94. En eski Türk ilâhisi : TY I, 4 (1959), 45 - 46.
95. Mehmed Mirza Bala : TY I, 5 (1959), 56.
96. Baranta : EI I, 17 (1959), 1069.

1960

97. Aprın Çor Tigin'in bir şiiri : TY II, 11 (1960), 41-42.
98. Edebiyatımızda ilk lirik şiir : TY II, 2 (1960), 37-38.
99. Cafer Seydahmed Kırimer : TY II, 3 (1960), 23-24.
100. Öyle yerlerde : TY II, 7 (1960), 33 - 34.
101. Çupan : El II, 24 (1960).

1961

102. Zu einer Schriftmusterhandschrift: UAJb XXXIII, H. 3-4 (1961) [Türkçe için bk. No. 104].

1962

103. Tarihî gelişme : TK, 1 (1962), 26-28.

SAADET ÇAĞATAY

104. Bir yazı numunesi münasebeti ile : TDED XII (1962), 121 - 138.
105. Oğul : İA, 94 (1962), 376-378.

1963

106. Dil tabii bir varlıktır : TK 3 (1963), 1 -6.
107. Türklerin yaşadıkları yerler ve sayıları : TK 5 (1963), 6 - 11 [bk. No. 117].
108. Seli-Ahmed kardeşler : TK 5 (1963), 46-49.
109. Finlandiya Türkleri : TK 6 (1963), 20 - 23.
110. Babur'un hâtıralarından : TK 8 (1963), 46-47.
111. Gazi Mustafa Kemal'den Başvekil İsmet Paşa'ya : TK 13 (1963), 75-81.

1964

112. Gerhard von Mende: TK 15 (1964), 43-44.
113. Babur ve yazısı : TK 17 (1964), 18-21.
114. Abdullah Tukay : TK 19 (1964), 76-81.
115. Der Herrschertitel Iduq - Qut : UAJb XXXV, B (1964), 150-157
[Türkçesi için bk. No. 119].
116. Eski Türk hukuk vesikaları : TKA I, 1 (1964), 5 - 53.
117. Zahl der Türken und ihre Siedlungsgebiete : CT I, 1 (1964), 35-43.

1965

118. Bruchstücke eines Gebetsbuches : SO XXVIII (1964), 16 s.
119. Iduk Kut unvanı hakkında: (Şemseddin Günaltay Armağanında basılmaktadır).
120. Dil meseleleri ve Türk dili : TK 27 (1965).
121. Türkçede cihet tesbiti ve bunun için kullanılan tâbirler : TM (basılmaktadır).
122. Türk şiveleri : (Edebiyat Fakültesinde basılmaktadır).
123. Eski Türk şiiri : (TTK tarafından basılmaktadır).

Bulleten C. XXIX, 13

